

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

в загальноосвітній школі

ІНСТИТУТ
ПЕДАГОГІКИ
НАПН
УКРАЇНИ

НАУКОВО-
МЕТОДИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

12 / 2013

УДК 371.321.74.261.8

Григорій Сковорода – останній представник українського літературного бароко

Матеріали до факультативу «Загальнокультурний контекст вивчення української літератури у 8–9 класах»

Зоя Шевченко,

провідний науковий співробітник
лабораторії літературної освіти
Інституту педагогіки НАПН України

У статті розглядається проблема барокового мистецтва, зокрема його ознаки в творчості Г. Сковороди. Стаття містить малодосліджений аспект проблеми, результати останніх наукових пошуків і призначена для використання на заняттях літературного факультативу «Загальнокультурний контекст вивчення української літератури у 8–9 класах».

Ключові слова: мистецтво, бароко, філософія, загальнокультурний контекст, факультатив, література.

Мандрівний філософ, поет, просвітител, педагог, музикант, перекладач Григорій Сковорода сформувався у стінах Києво-Могилянської академії, що була теоретичним вираженням культури українського бароко – яскравою і надзвичайно самобутньою сторінкою в контексті європейської культури і зокрема українського бароко.

Духовна спадщина Г. Сковороди, спрямована на утвердження нерозривності слів і дій, викриття бездуховності, захист прав і свободи людини, є надзвичайно актуальною в наш час. Його творчість досліджували О. Білецький, М. Возняк, Г. Хоткевич, П. Тичина, І. Драч, С. Кримський, М. Попович та багато інших. Серед дослідників зарубіжної української діаспори особливо цінними є наукові розвідки Д. Чижевського, Ю. Логвиненка, П. Одарченка, В. Барки та інших.

Розглядаючи спадщину Сковороди в контексті феномену українського бароко, слід зупинитися на тлумаченні поняття «барокова культура», яку визначають як своєрідний синтез ідей Середньовіччя та Ренесансу, втілений у динамізм, трагічне напруження художнього мислення. Ознакою динамізму в літературі бароко є вічна тема швидкоплинності життя, марність існування, мотиви відчаю і песимізму, але в той же час – прагнення до повноти відчуттів, насолоди, краси. Швидкоплинність життя зумовлює філософські роздуми про його сенс (О. Ніколенко). Цікавим є твердження про те, що для барокового світогляду характерний погляд на людину і світ як на величезний театр – бурхливий, суперечливий, патетичний і драматичний, динамічний і сповнений дисонансів (Л. Масол).

Світ в культурі бароко безмежний і мінливий, особистість – складна і багатогранна, духовне життя сповнене емоціями, пристрастями, суперечливістю і боротьбою.

Українське бароко, окрім загальноєвропейських рис, мало свою специфіку, оскільки ґрунтувалося на національних джерелах, а тому можна стверджувати самобутність його національного характеру. Більшість світоглядних пошуків набули релігійного забарвлення. Природа сприймалася як відображення Бога, в естетиці українського бароко провідне місце зайняли ідеї мінливості, мандрування душі і тіла. Ідеал бароко – аскет-філософ, тобто людина, якій близька і зрозуміла антична любов до всього живого, але чію душу переповнює жага небесного, вічного, невмирущого. Таким ідеалом став народний філософ Г. Сковорода.

Щойно вийшов роман В. Єшкілева під назвою «Усі кути Трикутника. Апокриф мандрів Григорія Сковороди». Головний герой роману – зовсім юний Г.Сковорода, якого вабили мандри з пригодами, містичні вчення, таємні знання. Подорожуючи Австрією та Італією, він потрапив у вир карколомних подій, що змінили політичну карту Європи напередодні семирічної війни. Тоді він ще не був письменником, ніхто не знав його як філософа. Ймовірна причетність його до однієї з масонських лож.

Це не життєпис, а художній твір, в основі якого – пригода.

Г.Сковорода був дивним чоловіком. Маючи близько тридцяти шести років, він починає вести життя «інока в миру», — зауважує в своєму дослідженні «Від бароко до постмодерну: есеї» Леонід Ушкалов. Він одягається зі смаком, але дуже просто, їсть тільки плоди і молочні страви, та й то аж після заходу сонця, спить не більше чотирьох годин на добу, уникає жіночого товариства.

Образ Г. Сковороди в шкільних підручниках радше нагадує «іконний глянець», ніж живого чоловіка, який прагнув не бути полоненим епохою, «впійманий світом», а свою смерть зустрів без зайвих коментарів: сам викопав «останню могилу» і в ній попросив себе поховати. Сам склав і відому епітафію: «Світ ловив мене, та не впіймав».

Сковорода став легендою ще за життя, про яке насправді мало відомо, хоча науковці (Д. Чижевський, О. Пахльовська та ін.) спростували міф про нього – про стака з флейтою, вони зробили акцент на європейськості його мислення. Дмитро Чижевський вважає, що саме з Сковороди починається історія української філософії, бо вся попередня українська мисленева традиція – більше історія навчання філософії, ніж історія філософії. Настав час руйнації суспільних міфів. В Україні їх реконструювали частіше не науковці, а митці. У такій ролі постає роман-апокриф «Усі кути Трикутника» – смілива спроба «влонити» те, що дозволено художній літературі.

Л. Ушкалов – відомий дослідник творчості Г.Сковороди – довів, що він належав бароковій добі, і йому, мислителю цієї доби, властивий був особливий тип богомисля – «духовної премудрості», що органічно поєднувала в собі філософію, богослов'я та «релігійно-містичні розважання». Г. Сковорода в руслі християнської філософії продовжував міркувати над тими ж найголовнішими аспектами людського буття і Божого промислу щодо

людини і світу, над якими замислювалися і творці давніх релігійно-духовних драм. Як вихованець духовної академії, Г. Сковорода сповідував метафізичне вчення про трипостасного Бога: Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Святого Духа. У центрі творчості Г. Сковороди-філософа і Г. Сковороди-поета височить постає Ісуса Христа. Для щоденного життя Г. Сковороди понад усе були євангельські заповіді, морально-етичний кодекс християнина. Однак і третя Особа Святої Трійці – Дух Святий – був невід'ємною частиною свідомості українського мислителя. Це визначило його життєвий вибір. Це позначилося на еволюційному поступі філософа, який рухався від догм до завжди ризикованого і завжди перспективного пізнання себе, пізнання людини. Це був шлях творчого розвитку християнського богослов'я, яке з рабів робить людей «синами й друзями Божими».

Г. Сковорода у світі барокової культури постає у своїй складності, багатогранності виявів, безмежності і мінливості. Як і вся барокова література, існуючий світ для нього – це простір Всесвіту і світ людини, і Біблія. Він переконаний, що біблійні тексти слід розуміти як сукупність символів, образів, знаків, які треба вміти розшифрувати, шукати в них потаємний, прихований зміст.

Г. Сковорода прагне віднайти людську сутність всередині самої людини. Процес самопізнання, спрямований на осягнення невидимої природи в людині, є по суті прагненням осягнути в собі Бога. Отже, самопізнання є богопізнанням.

«Наркіс. Розмова про те: пізнай себе» – так Г. Сковорода назвав твір-діалог, де образ Нарциса використано як символ самоосягнення людини.

«Чи дивився ти на колос? – допитується один з героїв цього твору-діалогу. – Глянь тепер на людину і пізнай її. Бачив ти в колосі зерно, а тепер зирни на сім'я Авраамове, а водночас і на своє. Чи бачив ти в колосі соломку з половиною? Подивися і на траву тлінної твоєї плоті з порожнім досі цвітом попільних твоїх міркувань. Чи побачив у колосі те, чого раніше не бачив? Тепер пізнавай у людині те, що тобі видно не було. Бачачи колос, не бачив його, й не знав людини, знаючи її». (Сковорода Г. Твори: у 2 т. Т. I. – К., 1994 – С. 177).

Перу Г. Сковороди належить близько 20 філософських трактатів і діалогів, кілька прозових і поетичних перекладів з античної літератури, листи. Він прагнув розкрити красу живої української мови, намагався зрозуміти, добра чи зла за своєю природою людська істота, розмірковував над таким поняттям, як загальнолюдське щастя. Одним з джерел творчості Сковороди стала Біблія, яку він знав з раннього дитинства, але усвідомив її особливу роль у своєму житті тільки в 30 років. Біблія викликає у нього подвійне ставлення: поклоніння і непримиренне бажання заперечувати її і трактувати по-своєму.

У працях дослідників є згадка про поетичну діяльність Г. Сковороди. Йому запропонували написати підручник поезики, проте його було піддано критиці духівництвом. З приводу причин такого неприйняття існує декілька думок: по-перше, у підручнику поет брав під сумнів біблійні вірші; по-друге, цікава гіпотеза В. Шевчука: оскільки текст поезики до нас не дійшов, можна припустити, що критикувався не стільки зміст підручника, скільки його новаторська форма. В. Шевчук вважає, що підручником була збірка «Сад божественних пісень», яка є ніби своєрідним «зведенням усіх основних поетичних розмірів українського бароко». Дослідники творчості Г. Сковороди відзначають новаторський підхід до змісту підручника, хоча він і не зберігся. Слід пригадати культурно-історичну обстановку в період життя і творчості Г. Сковороди. З одного боку, масове зубожіння українців, з іншого – прагнення до науки, освіти, що зумовило орієнтацію українського народу на інші, більш розвинені культури, прагнення збагатити, прикрасити, створити власну культуру, тобто стиль бароко.

Дослідники зазначають, що в підручнику з поезики запропоновано Сковородою нову (креативну) форму: це була збірка практичних вправ у стилі бароко (у той час панувало силабо-тонічне віршування). Крім того, враховуючи, що збірка «Сад...» є новим тлумаченням Біблії у варіанті, близькому до філософії Сковороди, можемо констатувати креативність за змістом і результатом.

Відомо, що Г. Сковорода створив ще один підручник – підручник етики («Початкові двері до християнської грішності»), який також не був прийнятий православною церквою. Своєрідність підручника полягала в тому, що вже в I розділі «Про Бога» автор стверджує, що весь світ складається з двох натур: одна – видима, друга – невидима. Людина, крім божого, має власний розум, і у ній одночасно можуть існувати два світи. Можливо, великий філософ володів даром передбачення і вже тоді побачив реальний і віртуальний світи. Складається враження, що якби не було Біблії, то її варто було б придумати, оскільки саме їй опонував філософ, що примушувало замислитися про природу людини і світу в цілому. Г. Сковорода виходив з передумови, згідно з якою людина не може виробити об'єктивного погляду на світ, якщо вона не визначить своє місце в природі і суспільстві. Людину він розглядав не лише як частину природи, а як особливий маленький світ, що за складністю своєї організації перевершує всі явища природи і складається з двох натур – зовнішньої і внутрішньої.

Добро і зло. Вічний пошук. Цими категоріями позначена філософія людини в творчості Сковороди. Для нього важливим був такий стан, як відчай, гріх, страх і самотність. Високодуховна людина не може впадати у відчай, адже вона має віру, яка спонукає до дії.

Філософія Г. Сковороди була невіддільна від його життя і водночас, за висловом М. Грушевського, його найкращим твором. Його постать поєднала в собі поета, музиканта, композитора і навіть певною мірою – музикознавця.

В українській науці до висвітлення постаті Сковороди-музиканта зверталися мало.

За спогадами біографа поета М. Ковалинського, Г. Сковорода ще юнаком співав на клиросі у рідній церкві, любив церковні співи, знав чимало українських народних пісень, добре грав на сопілці. Під час навчання у Київській академії співав у хорі Братського монастиря. Пізніше музика стала його улюбленим заняттям. Навчаючись у Києво-Могилянській академії, він співав у хорі. Перервавши на три роки навчання в академії, Сковорода як один з найкращих співаків та знавець кількох мов і музики був узятий до Придворної співацької капели в Петербурзі, де здобув систематичні музичні знання, і повернувся до Києва для продовження навчання з чином «придворного уставщика», що тоді зазвичай давався розпорядникам хору – регентам, а можливо, і найкращим солістам капели. Ймовірно, що, подорожуючи Західною Європою, Сковорода познайомився з музикою і композиторами Угорщини, Австрії, Італії. Пізніше він створив духовні концерти, поклавши на музику деякі псалми. Крім церковних творів, склав чимало пісень у віршах, котрі призначалися для співів, інколи на кілька голосів, у музичному супроводі самого Сковороди на різних інструментах – флейті, сопілці, бандурі, скрипці, цимбалах. Отже, музикальність Г. Сковороди як вроджений талант, збагачений музичною народною творчістю, виявила себе значно раніше, ніж система філософських поглядів.

З часом музика стала для Г. Сковороди одним з важливих засобів висловлення і поширення власних філософських ідей, образно-поетичне відчуття світу знайшло відображення у музичній творчості, а відтак – у відповідному мисленні. Вивчення суті філософії Г. Сковороди в зв'язку з цим в останні роки привертає більшу увагу музикознавців. Фахівці запевняють, що це пов'язано «зі спро-

бами зрозуміти і уявити феномен музики в цілому, такому, що має відношення до універсуму людського буття, тобто до людини як космічної істоти». Так згадана теорія світів Г. Сковороди знайшла свій вияв у сучасному розумінні філософії.

Музичне мислення в кожній історичний період характеризується певними особливостями. Доба бароко проповідувала ідеї «теорії афектів» і музичної риторики. Г. Сковорода був носієм такого барокового мистецького світогляду. Його висловлювання на музичні теми зустрічаємо нечасто, вони короткі, влучні, глибокі за змістом, близькі до афоризмів. Що може краще свідчити про розуміння мистецтва співу, як не вислів: «искусный певец простой песнею придает вкус» або «скрип музичного інструменту кожне вухо чує, та щоб відчувати смак прихованої в скрипінні злагоди, слід мати таємне вухо, розуміння, а позбавлений такого не знає радості, що зворушує серце, бо німий в музиці». А ось кілька застосованих ним у поетичній і прозовій творчості визначень музичних жанрів: симфонія («Симфонія, названа книга Асхань. Про пізнання самого себе»), ода (збережена назва власних перекладів од Горация), пісня та хор (назви частин у «Розмові, названій Алфавіт, або Буквар миру»), а також уся поетична збірка духовної лірики «Сад божественних пісень».

Літературознавці відзначають, що душею пісень Сковороди є високе почуття адорації (обожнювання) мистецтва. Біблійні епіграфи до віршів переважно їх гармонізують, хоча є випадки дисгармонії між ними («Всякому городу нрав і права»). Епіграф «Блажен муж, що в премудрості помре і що в розумі своїм повчається святині» запрограмований на «божественність», святість, святу премудрість і є контрастом до тогочасного грішного антисвіту. Цією контрастністю, дисгармонійністю автор досягає великого сатиричного ефекту, а протиставленням небесного земному, високого низькому, красивого потворному яскраво ілюструє барокову антитетику – одну з найхарактерніших ознак власного барокового стилю й вислову. У багатьох піснях «Саду...» поетичний погляд автора скерований до небес, до Бога, до Христа. Сковорода дав нам свою поетичну релігію, що утверджувала в нашому народі високі принципи християнської моралі. Дворядкові поетичні строфи не тільки «божественно» афористичні за змістом, а й милозвучні за формою. А. Скоць відзначає, що вірші Сковороди треба не тільки читати розуміти, а й читати чути і відчувати: «Ми читаємо Сковороду – розумного поета і чуємо Сковороду – талановитого музику». Пісенність – найхарактерніша риса поета, а «пейзажні» пісні – це й художника. Так, 13-а пісня налаштована на музично-тональний мажор: «Гей, поля, поля зелені, Поля, цвітом оздоблені...» Поетика, мелодика і ритміка роблять її подібною до української народної ліричної пісні. Невипадково вона увійшла в репертуар наших бандуристів, лірників, її співав народ. Відомо, що й сам Г. Сковорода співав свій «Сад...» під власний акомпанемент у супроводі бандури, ліри, цимбалів. Про музичні пісні Сковороди влучно висловилися О. Шреер-Ткаченко як про «новий тип вокально-інструментальної музики, тобто пісні з інструментальним супроводом, що безпосередньо передували українсько-мулоспіву».

Г. Сковорода – последний представитель украинской литературы барокко

В статье рассматривается проблема бароккового искусства, в частности его признаки в творчестве Сковороды. Статья содержит малоисследованный аспект проблемы, результаты последних научных поисков и предназначена для использования на занятиях литературного факультета «Общекультурный контекст изучения украинской литературы в 8–9 классах».

Ключевые слова: искусство, барокко, философия, общекультурный контекст, факультатив, литература.

G. Skovoroda – the last representative of the Ukrainian Baroque Literature

The article deals with the problem Baroque Art and it's particular egos signs of the Skovoroda's literature art. The article is contained inexperienced aspect of the problem, the results of the last scientific researches. It is purposed to be used on the faculty lessons "All cultural Context Study Ukrainian literature in the 8–9 classes."

Key words: baroque, philosophy, all cultural context, faculty lessons, literature.

Внутрішнє чуття національної ідентичності виявилось у Сковороди через прихильність до так званого «хроматичного роду музики» (хроматичний – з грецької – побудований на 12 півтонах музичної системи), яка виникла, як стверджує Ф. Колесса, власне на українському ґрунті.

Входження в український народний репертуар барокових літературно-музичних творів та їх фольклоризація найактивніше виявилися у XVIII ст. Збереження усної традиції виконання сквородинівських пісень мало двосторонній характер: значущість кобзарів і лірників та виняткова роль самих пісень Сковороди у кобзарському спадку. Як стверджує О. Мишанич, кобзарство Г. Сковороди вважав вродженим покликанням людини, а не розвагою чи засобом для заробітку. Важко уявити собі українську усну народну традицію без Г. Сковороди і його пісень.

Методичний коментар.

Поданий матеріал слід використовувати на заняттях факультативу, узгодивши його з програмовим матеріалом, якщо термін проведення факультативних занять збігається з вивченням творчості Г. Сковороди у 9 класі або передує йому. Якщо факультатив обирається у 8-му класі, учитель має адаптувати матеріал і подати більше яскравих зразків з творів Г. Сковороди, зрозумілих учням. Тоді запитання і завдання на випередження мають спиратися на знання з усної народної творчості, на зразки різних видів барокового мистецтва, про які йшлося на попередніх заняттях факультативу, тобто підсилити мистецький контекст.

Запитання і завдання для обговорення:

Що нового ви дізналися про особистість Г. Сковороди, його філософські погляди?

Спираючись на знання, одержані на попередніх заняттях факультативу, спробуйте разом поміркувати: як ознаки барокової культури вписуються у творчість Г. Сковороди?

Сковорода прагнув віднайти людську сутність всередині самої людини. Чи вдалося це йому? Доведіть на прикладах його творів.

Яка поезія із збірки «Сад божественних пісень» вам найбільше подобається? Чим саме?

Що для вас лишилося незрозумілим у філософських поглядах Г. Сковороди?

Чим ви можете пояснити мову, якою написані твори, чи міг Сковорода писати інакше?

Чи погоджуєтеся ви з думкою В. Шевчука про те, що «Сад божественних пісень» можна називати підручником поезики? Аргументуйте свою думку.

Література

1. Багалій Д. І. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода / Д. І. Багалій. – К.: Обрій, 1992. – 542 с.
2. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 686 с.
3. Панченко В. Є. Сковорода, Шевченко, Гоголь: версії Юрія Барабаша. / В. Панченко. Неубієнна література – К., Твін інтер, 2007. – С. 398–417.
4. Чижевський Д. Літературне бароко на Україні / Д. Чижевський. Історія української літератури. – Феміна, 1994. – С. 239–304.
5. Феномен українського бароко. / Українське бароко в 2-х томах, т. 2, К.: Акта, 2004. – С. 370–410.